

דרשה בלאדינו ברוח לאומית ומשכילית

מאת לאה בורנשטיין-מקובצקי

בכרם ההשכלה: הדרשה 'כרמי' מאת ברוך מטרנאני (1881), מהדורת תמיר קרקסון, ספריית 'דורות', מוסד ביאליק, ירושלים תשפ"ד, 235 עמ'

הדרשה המשכילית 'כרמי', מאת הסופר, המחנך והמשכיל הנודע ברוך מטרנאני (בני"ם, 1847–1919), מובאת לדפוס לראשונה במהדורה מוערת, דו־לשונית בעברית ובלאדינו, מאת תמיר קרקסון. המבוא של קרקסון כולל 103 עמודים והדרשה – 115 עמודים; הספר מלווה במפתחות. המהדורה של 'כרמי' נאמנה למקור ומלווה בהערות שוליים רבות עם הפניות למהדורות החיבורים שבהם השתמש מטרנאני וכן למהדורות מוערות ונגישות, והמהדיר אף הוסיף פיסוק חדש.

הדרשה התפרסמה בחמשת הגיליונות של כתב העת 'כרמי', שהוציא לאור מטרנאני בשנת 1881 בפרסבורג בעת שחי באדירנה, מרכז חשוב של ההשכלה היהודית באימפריה העות'מאנית; 'כרמי' היה ראשון כתבי העת הדו־לשוניים בהשכלה העות'מאנית. באדירנה חיו כעשרים משכילים במאה התשע עשרה, יותר מאשר בכל עיר עות'מאנית אחרת. ההשכלה הופיעה באדירנה ובסביבתה בשלב מוקדם יחסית, לכל המאוחר בראשית שנות החמישים, ופעלו בה המשכיל המוקדם יוסף הלוי ולאחר מכן ברוך מטרנאני ואברהם דאנון.¹

בשל הפסקת פעילותו של כתב העת לא נכתב המשך לדרשה. מטרת הכותב הייתה להגיע לקהל המשכילים ברחבי אירופה, בעיקר לאלה החיים באימפריה האוסטרו־הונגרית ששלטו היטב בעברית, ולקהל קוראים רחב של יהודים ספרדים ברחבי האימפריה העות'מאנית ששפת אימם הייתה לאדינו. יש לקבל את השערת קרקסון שמטרנאני חיבר את הדרשה בעברית, והוא מחזק את השערתו ב'תרגומי בבואה' מרובים מן העברית ששולבו בדרשה. לאחר חיבור הגרסה העברית מטרנאני תרגם, עיבד וקיצר אותה ללאדינו. קרקסון מציין בהערות לנוסח העברי מילים ומשפטים בלאדינו השונים מן הגרסה העברית, ובהערות לגרסה בלאדינו הוא מדגיש מקומות שבהם היא נבדלה במובהק מן העברית. לעיתים דילג מטרנאני בתרגום ללאדינו על ציטוטים מספרים וממאמרים בעברית שלא נראו בעיניו מתאימים לקהל קוראי לאדינו, שרובם היו בני המעמד הבינוני (עמ' 199 והערה 47).

מטרנאני מפחית בחשיבותם של ספרים בלאדינו או בלשונות אחרות, ואף משתמש בביטוי 'חרפה' לאלה שאינם לומדים 'את כל ספרי חכמינו' (עמ' 215). קרקסון מציין שמטרנאני לא חשב שיש לפרט לקוראי הלאדינו חיבורים עבריים שאינם תורניים, שכן קוראי לאדינו שאינם קוראים

1 ראו על אודותם: תמיר קרקסון, ההשכלה היהודית באימפריה העות'מאנית, 1839–1908: תמורות בקהילות מערב אנטוליה, דרום הבלקן וירושלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2018.

עברית בלאו הכי לא יוכלו לגשת לחיבורים עבריים (עמ' 174, הערה 45). הבחירה של מטרנאני לפרסם את הדרשה גם בלאדינו נבעה מכך שלפחות עד שלהי המאה התשע עשרה המשיכו מרבית 'המתמערבים' היהודים העות'מאנים באנטוליה ובבלקן לקרוא ולכתוב בעיקר בלאדינו, ולא בצרפתית, שחדירתה לציבור היהודי בעת פרסום הדרשה הייתה מוגבלת.²

בדרשה בולטת שליטתו המלאה של מטרנאני בעברית והוא התבסס בדרשה בעיקר על מקורות עבריים תורניים ומשכיליים. הוא היה בעל השכלה תורנית מעמיקה ולכן התבסס בדרשה על המקרא, התלמוד, המדרש, פרשנות המקרא מימי הביניים וכן על תרגומו למקרא של משה מנדלסון. יש לקבל את מסקנת קרקסון, שהאזכור של מנדלסון כפרשן מקרא לצד ר' אברהם אבן עזרא מחזק את האוריינטציה המשכילית של מטרנאני. בנוסף למקורות אלה הוא התבסס על ספרי פילוסופיה יהודית מימי הביניים, על ספרות ההשכלה מן המאות השמונה עשרה והתשע עשרה, על עיתונות עברית ועל ספריו של יוסף בן מתתיהו (בתרגומו של קלמן שולמן). הוא גם מציין ספרות צרפתית, כגון ספרו של הסטיריקן והסופר פרנסואה דה לה־רושפוקו *Réflexions ou sentences et maximes morales*, וספרו של העיתונאי הצרפתי אוגוסט ז'אן־מארי ורמורל (1871–1841).³ את הפילוסוף האנגלי ג'והן סטיוארט מיל (1806–1873) הוא מצטט מתוך מאמרו של בן יהודה (1858–1922; עמ' 144–145). הוא מציין סופרים נוספים מאומות העולם ואף ספרי היסטוריה ומדעים. סביר להניח שחלק הארי של ספרות זו הגיע לידי מכלי שני, בעיקר ממאמרים בעיתונות היהודית, ולרבים מהם התוודע כשישב בספריות וינה ואסתאנבול. ניכר שאת רוב הספרים בעברית, כולל תרגומים, הוא קרא בעצמו, כולל ספרים שהופיעו בסמיכות לפרסום 'כרמי'.

הדרשה מסכמת את התפיסה הלאומית שבנה מטרנאני במאמריו שפורסמו בעיתונות העברית בעשור שלפני פרסום 'כרמי'. דרשה זו הייתה מונחת בקרן זווית, קרוב לוודאי בגלל שמטרנאני הציע זהות יהודית במסגרת המדינה העות'מאנית. קרקסון סבור ש'בשל כך נשתכח מטרנאני מן הויכרון הקיבוצי היהודי והישראלי גם יחד' (עמ' 91). עם זאת, מקצת כתביו נחקרו בידי חוקרים המתמקדים בהשכלה, במודרנה ובלאומיות באימפריה העות'מאנית,⁴ ועדיין יש מקום להמשיך לחקור את כתביו.

2 Olga V. Borovaya, 'The Role of Translation in Shaping the Ladino Novel at the Time of Westernization in the Ottoman Empire (A Case Study: *Hasan-Pasha* and *Pablo y Virzhinia*)', *Jewish History*, 16 (2002), pp. 263–282; Sarah Abrevaya Stein, *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*, Bloomington, IN 2004; eadem, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres and Theatre in the Late Ottoman Empire*, Bloomington, IN 2012; Matthias B. Lehmann, 'The Intended Reader of Ladino Rabbinic Literature and Judeo-Spanish Reading Culture', *Jewish History*, 16 (2002), pp. 283–307.

3 כרמי, עמ' 139; 1875–1876, Paris 1875–1876, 1–2, *Mirabeau, sa vie, ses opinions et ses discours*.
4 בולטים מחקריהם על הלאומיות וההשכלה של חוקרים לאורך המאה העשרים ועד לאחרונה, והם אברהם אלמאליח, יצחק רפאל מולכו, דוד בנבנשתי, משה דוד גאון, שלמה הרמתי, אהרן רודריג, אסתר בנבסה, מיכאל שטודמונד־הלוי, מינה רוזן, ירון צור, צבי זוהר, ולאחרונה תמיר קרקסון. להלן יצינו מחקרים בולטים על מטרנאני: אברהם אלמאליח, 'רבי ברוך מטרנאני המכונה בני"ם',

מטראני היה משכיל ספרדי שגדל בתוך התרבות הייחודית לתפוצה הספרדית באימפריה העות'מאנית, שבמרכזה הלאדינו. הוא היה דמות מרכזית בחוג רחב של כתשעים משכילים יהודים דוברי לאדינו ילידי 1790–1860 שפעלו במרכזים של דרום הבלקן, מערב אנטוליה והמזרח התיכון הערבי.⁵ מטראני גם היה הכותב הבולט ביותר בעיתונות העברית מבין המשכילים העות'מאנים.⁶ ניתן לראות בו דמות טרגית שלא זכתה להערכה של ממש בחייו, וכפי שציין קרקסון, הוא היה בשולי רפובליקת המשכילים באימפריה העות'מאנית. הביוגרפיה הראשונה עליו נכתבה רק בשנת 1938 בידי משה דוד גאון, ואף ששיבה את פעילותו המשכילית כינהו 'אישיות עממית מתפרצת וטרגית'.⁷ כיום נחשב מטראני אחד משלושת המשכילים הספרדים המובילים באימפריה העות'מאנית. שני האחרים הם יהודה נחמה (1825–1899) מסלוניקי ואברהם דאגון (1857–1925) שפעל באדירנה. הדרשה 'כרמי' מציבה אותו כאחד מחשובי המשכילים והוגי הלאומיות היהודית. קרקסון שרטט בקצרה את קורותיו של מטראני, ומידע זה תורם להבנת הרקע לתורת הלאומיות שגיבש, לאור נדודיו ושהייתו במרכזים נוספים של ההשכלה. הדעת נותנת ששמע דעות שונות מפי משכילים שפגש בשנות נדודיו הרבות, אם כי את ההשפעה העיקרית על הגותו יגן מספרים וממאמרים, שאותם ציין בדרך כלל בדרשה. את רוב שנותיו העביר מטראני יליד קירקליסה ברחבי הבלקן העות'מאני, בעיקר באדירנה. הוא גם רצה להגשים את הגותו הלאומית והתיישב בארץ ישראל וחי בה בשנים 1882–1886 ו-1894–1897. לאורך שנים רבות, מגיל צעיר

המבשר, ב, 11 (ב' בניסן תרע"א), עמ' 123–127; משה דוד גאון, 'איש היה בארץ תורכיה... תולדות ר' ברוך נ' יצחק מטראני המכונה בני"ם', העולם, 15 בספטמבר – 6 באוקטובר 1931, עמ' 718–720, 736–737, 759–760, 776–777; הנ"ל, 'יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה', ב, ירושלים תרצ"ה, עמ' 404–417; שלמה הרמתי, ארבעה שקדמו לבן יהודה במאה הי"ט, ירושלים תשנ"א; תמיר קרקסון, 'משכילים ספרדים והיסטוריוגרפיה לאומית: שלושה שקדמו לבן יהודה כמקרה בוחן', פעמים, 149 (תשע"ז), עמ' 97–136; Aron Rodrigue, 'Jewish Enlightenment and Nationalism in the Ottoman Balkans: Barukh Mitrani in Edirne in the Second Half of the Nineteenth Century Minorities in the Ottoman Empire', *Minorities in the Ottoman Empire*, ed. Molly Greene, Princeton 2005, pp. 129–143; Michael Studemund-Halevy, 'Ivri, Daber Ivrit! Baruch Mitrani, a Turkish Sefardic Maskil in Vienna', *Transversal*, 13, 2 (2012), pp. 9–39; Tamir Karkason, 'Maskilic Families in the Ottoman Empire', *Journal of Jewish Studies*, 74 (2023), pp. 429–454; idem, 'Between Two Poles: Barukh Mitrani between Moderate Haskalah and Jewish Nationalism', *Zutot*, 18 (2021), pp. 108–118. על מאמריו של מטראני ראו: גליה ירדני, העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863–1904, תל אביב תשכ"ט, עמ' 42–46; יוסף שלמון, דת וציונות: עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 204–205, 225–226. רשימה ענפה של מחקרים על ההשכלה מובאת אצל קרקסון (לעיל, הערה 1).

5 ראו המחקרים הנזכרים בהערה קודמת; וכן ראו: קרקסון, שם; הנ"ל, משכילים ספרדים (לעיל, הערה 4); הנ"ל, "'אל תאמרו כי לא תוכלו ללמוד': מקרה בוחן לתולדות חינוך הבנות היהודיות באימפריה העות'מאנית', פעמים, 166 (תשפ"א), עמ' 101–138.

6 קרקסון (לעיל, הערה 1), עמ' 24.

7 שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן יהודה, ירושלים תש"ח, עמ' 47–81; רודריג (לעיל, הערה 4).

מאוד, כיהן מטראני כמורה וכמנהל בבתי ספר לבנים ובנות בקהילות שונות, ביניהן יאניפולי (יאמבול), שומלה (כיום: שומן), וידין ואדירנה וישב תקופות מסוימות בסופיה, בטאטאר, בפזרג'יק, בפיליפופולי, בווינה ובאסתאנבול. בראש השנה תרל"ד (ספטמבר 1873) הוא ייסד באדירנה עם אביו ר' יצחק מטראני חברת משכילים, והיא התקיימה עד שנת 1876 ובין היתר הפעילה בית ספר מודרני. בראשית המאה העשרים שהה בסופיה, ברוסצ'וק (רוסיה, בולגריה), בבלגראד ובווינה, ובשנותיו האחרונות חי באדירנה עד פטירתו.

בעת שהתגורר באדירנה הוא ייסד את כתב העת הראשון שלו, 'כרמי' (פרסבורג 1881). מאמריו הרבים בעברית ובלאדינו התפרסמו בין שנות השישים לראשית המאה העשרים. כמו רוב המשכילים באימפריה העות'מאנית הוא נולד למשפחה מבוססת, אך המשפחה התרוששה ורוב ימיו היה מצבו הכלכלי רעוע ועמדו לרשותו משאבים מעטים להדפסת כתבי העת שהוציא לאור. הוא לא הצליח להחתים מנויים רבים ולא השיג תמיכה כלכלית של גבירים. הוא מתלונן על הגבירים והרבנים שאינם תומכים 'ביד האנשים אשר יתנדבו נפשם בחרף חיותם, על הרעיון הנשגב הזה' (עמ' 201). קרקסון מעריך שהוצאת כתב עת דו-לשוני הייתה מעשה בלתי יעיל. גם גורלם של העיתונים הנוספים שהוציא לאור לא שפר והם ראו אור זמן קצר בלבד: 'כרמי שלי' (1890–1891), 'האשר' (1895) ו'השלום' (1906). הוא ערך שני כתבי עת אך גיליונותיהם לא הגיעו לידינו: 'שמעו בנים' (וינה 1978) ו'משעול הכרמים' (ירושלים 1895). עיתוניו נסגרו בגלל היעדר קהל מנויים והוא נדרש לכסות את מלוא ההוצאות ולא הפיק מהם רווחים. יש לציין שגם כתבי העת של משכילים אחרים באימפריה העות'מאנית שרדו זמן קצר בלבד, כגון 'איל לונאר' בעריכת יהודה נחמה (1864–1865) ו'יוסף דעת'/'איל פרוגרסו' בעריכת אברהם דאנון (1889–1888). מטראני גם פרסם שמונה ספרים וחוברות בלאדינו, שבקצתם חזר על רעיונות שכלל בדרשה.

בחיבורו הראשון, שכתב בגיל עשרים ואחת, 'דיסקורסו' (דרשה בלאדינו) על פרשת שמות (סאלוניקי 1868), כלל מטראני קריאה למודרניזציה חינוכית ביהדות העות'מאנית. הוא אף הדפיס ספר לימוד בעברית 'חנוכי בנים' בשתי מהדורות (ירושלים 1875, וינה 1877). קרקסון מוכיח כי מטראני הושפע עמוקות בהוראת העברית משיטתו של אברהם מאפו בספרו 'חנוך לנער', וביקש להנחיל את שיטתו של מאפו לקהל התלמידים היהודי-הספרדי, ששפת אימו לאדינו ולא יידיש. נושא החינוך נדון לא מעט גם בדרשה. כמו כן מטראני תרגם-עייבד שני רומנים היסטוריים ותרגם סיפור הרפתקאות (אסתאנבול 1901). הוא פרסם מאות מאמרים בעיתונות העברית כדי להפיץ את ערכיו ומטרותיו בקרב המשכילים היהודים. קרקסון מציין שהמאמרים עברו עריכה נמרצת בידי העורכים, ומטראני אף היה מאוכזב מן העיכוב בפרסום כמה ממאמריו (עמ' 35).

הדרשה נכתבה בתחילת ימי הסולטאן עבדול חמיד השני (1876–1908), שבה נתחזקה האוריינטציה הפן-אסלאמית של האימפריה העות'מאנית, לאחר שבתקופת התנוזימאט (1839–1876) התחזקו העדות הלא מוסלמיות. ה'מילת' היהודי קיבל חוקה רק בשנת 1864 והיה הקטן בשלושת המילתים הלא-מוסלמיים, כרבע מיליון יהודים ברחבי האימפריה.

מטראני ראה את האומה היהודית כפזורה בדומה ליוונים ולארמנים. זמן קצר לפני פרסום הדרשה, ב-1878, שוחררה בולגריה משלטון העות'מאנים, וקרוב לוודאי שאירוע זה היה אחד הגורמים לכתובת הדרשה הלאומית. 'כרמי' נכתבה בשלהי תקופת מבשרי הציונות (1860–1880)

ומטראני הושפע מכתבי הרבנים יהודה אלקלעי (1798–1878) וצבי הירש קלישר (1795–1874),⁸ ושאף כמותם לעורר את הלאומיות היהודית. קרקסון מציין כי אישים כגון הרב יהודה אלקלעי ומטראני ואחרים ביטאו השקפות פרוטו-לאומיות ולאומיות מובהקות, שהושפעו לא רק מן השיח הלאומי היהודי באירופה אלא גם מן השיח הלאומי הענף בבלקן במאה התשע עשרה.⁹ מטראני סבר בדומה לאלקלעי ולאליעזר בן יהודה שהעם היהודי זכאי אף הוא לישות פוליטית לאומית משלו, והציע ישות יהודית בארץ ישראל שתהיה כפופה לסולטאן. כידוע דברים דומים כתב כשנתיים אחריו יהודה לייב פינסקר בספרו 'אוטואמנציפציה' (1882). מטראני בדומה לאלקלעי ולקלישר, שעולמם הרוחני הושפע מדפוסי חשיבה דתיים, ספג השפעה מן הרעיונות הלאומיים של החברה הסובבת. נציין לדוגמה את דברי קלישר שעם ישראל צריך ללמוד מתושבי איטליה, פולין והונגריה 'אשר השליכו נפשם מנגד כספם וזהבם עד אשר דק יטחנו, רוח תשאם עבור שם נחלת ארצם'.¹⁰ ניתן לקבל את מסקנת קרקסון, שמטראני לא נבדל מנוצרים-אורתודוקסים עות'מאנים רבים בני זמנו, שלא ראו כל סתירה בין זהותם הלאומית ובין נאמנותם לאימפריה העות'מאנית (עמ' 77).

יש לציין שהדרשה נכתבה כעשר שנים לפני ההחרפה ביחס האימפריה העות'מאנית למיעוטים ולפני הקמת ארגונים ציוניים באימפריה.¹¹ מטראני חדל מכתובה לאומית החל בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, ומאז ואילך כתב בעיקר כתיבה פוליטונית ואוטוביוגרפית, ועסק בתרגום ספרים ובהנגות חינוכית. ראוי לציין שמטראני אינו דן בדרשה במצב יהודי הבלקן בעקבות השתחררותה של בולגריה מעול העות'מאנים.¹² סביר לשער שבשל טווח הזמן הקצר מאז 1778 ועד פרסום הדרשה לא רצה לעסוק בכך. הוא העדיף להדגיש את תפיסתו הגאולית שרק בארץ ישראל יזכה העם היהודי לישות משלו.

מטראני השתמש בדרשה במקורות תורניים ומשכיליים כדי לבטא את רעיונותיו, אך ניתן לקבל את הגדרת קרקסון ש'כרמי' היא דרשה משכילית (עמ' 52). מטראני היה דרשן ותיק ולימים אף פרסם דרשות מעובדות בכתב העת 'כרמי שלי', בעיקר לחגים ומועדים יהודיים. מטראני שאף שהדרשה הלאומית תעורר את העם לעזוב את הגולה ולהתיישב בארץ הקודש, בדומה לאברהם אבינו. הוא גם שאף לקדם באמצעות הדרשה ערכים משכיליים בתחומי החינוך ועידוד הפרודוקטיביות.

8 ראו לאחרונה: אסף ידידיה, דורש ויש לה: חייו ומשנתו של הרב צבי הירש קלישר, ירושלים תשפ"ד; הנ"ל (עורך), עת לחננה: הרב צבי הירש קלישר וההתעוררות לציון – קובץ מאמרים, ירושלים תשע"ה.

9 קרקסון (לעיל, הערה 1), עמ' 258. וראו: שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, תל אביב תש"ם, עמ' 60–61.

10 הרב צבי הירש קלישר, דרישת ציון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קעט.

11 ראו: אסתר בנבסה, 'התנועה הציונית בתורכיה בשלהי המאה הי"ט ובהתחלת המאה הכ', פעמים, 40 (תשמ"ט), עמ' 54–75; הנ"ל, היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות, 1908–1920, ירושלים תשנ"ז, עמ' 25–26.

12 ראו: Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews of Turkey and the Balkans, 1808–1945*, 1, Tel Aviv 2005, pp. 183–221.

הדרשה בת ששת הפרקים יועדה למשכילים, הן השולטים בעברית הן הקוראים לאדינו. חלקים ממנה מבוססים על רעיונות שלו ואחרים על רעיונות המובאים בחיבורים ובמאמרים שבהם עיין (עמ' 174). ניכר מן הדרשה שקרא מאמרים רבים מאוד בעיתונות העברית ונטל מהם רעיונות לדרשה, אך את עיקר הגותו שאב מן הספרים הרבים שקרא וציננם במפורש. חמשת פרקי הדרשה הראשונים הם בעלי אופי משכילי ואילו הפרק השישי דומה יותר באופיו לדרשה תורנית-ספרדית טיפוסית.

בדרשה זו, שהייתה בעלת אופי לאומי, הוא ביקש לשייך כל יחיד יהודי, גבר ואישה, לאחד משלושה מעגלים המשלימים זה את זה: האני, המשפחה והאומה (נאסיון). שני הפרקים הראשונים הוקדשו לאני ולמשפחה, שלושת הפרקים הבאים לתופעת הלאומיות, והפרק השישי לדמותו של אברהם אבינו. לדעת קרקסון מטראני ראה לנגד עיניו את היהודים דוברי הלאדינו ואולי אף את כל יהודי ארצות האסלאם כשבט נפרד בתוך המשפחה היהודית כולה. הוא קורא בדרשה לקוראים לאהוב את הלאומיות (עמ' 166). לטענתו, הסולידריות בין יהודים ברחבי הפזורה תהפוך לסולידריות לאומית, המבקשת ליישב את ארץ ישראל ולהקים בה ישות יהודית שתהא כפופה לאימפריה העות'מאנית ולסולטאן (עמ' 203–206).

מטראני כותב שהלאומיות המודרנית חייבת לקדם את הלאומיות בקרב העם היהודי, ויש להגיע לארץ הקודש. לדבריו ששת מקורות הלאומיות הם: משפחה, קורות, שפה, רוח, ארץ ותורה (עמ' 168). הוא התרשם מאוד ממאמריו הראשונים של בן יהודה, וציטט את מאמרו הראשון של בן-יהודה 'שאלה לוהטה' (אפריל 1879). ניתן לקבל את הערכת קרקסון שהשימוש הנרחב במאמר זה הוא עדות להשפעתו הניכרת של בן יהודה על ראשית השיח הלאומי המודרני (עמ' 142, הערה 42). עם זאת לעיתים נקט מטראני עמדה שונה מזו של בן יהודה.¹³

מן הדרשה גם עולה היכרות עמוקה של מטראני עם הגותם של ריב"ל (יצחק בער לווינזון) בספרו 'תעודה בישראל', שד"ל (שמואל דוד לוצאטו), ורש"י פין, שהיה מקובל על שני הזרמים בתנועה הלאומית – הזרם המשכילי והזרם החרדי, ושילב את הערכים של שניהם. הוא אף הסכים עם גישתו הלאומית של קלישר¹⁴ ועם מחשבתו המשכילית-הלאומית של אליעזר בן יהודה קודם עלייתו ארצה בשנת 1881. קרקסון סבור שזו עדות ל'אחדות האנכית' של תנועת ההשכלה היהודית שציין שמואל פיינר.¹⁵ ראוי לציין שמטראני אומנם הביא רעיונות של האישים הנזכרים וציננם לשבח, אך הגיע לתובנות משלו, כגון התנגדות לרעיון הקוסמופוליטיות שבו האמינו מספר הוגים בדורו (עמ' 149).

מטראני היה ער לחששות של קהל קוראיו מקיומו של משטר דתי בישות היהודית שתקום. סביר להניח שהוא משקף שיח שהתקיים בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית, שבמאה התשע

13 שם, עמ' 143, הערה 52; וראו להלן.

14 ראו על אודותיו: שמואל פיינר (עורך), רש"י פין: מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, ירושלים תשנ"ג.

15 הנ"ל, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, ירושלים תש"ע, עמ' 23; כרמי, מבוא, עמ' 72.

עשרה הייתה נתונה לתהליכי חילון והתקיימו בה תופעות של עבריינות דתית ומוסרית.¹⁶ הוא מרגיע את קוראיו בקובעו שהישות היהודית תתבסס על הרפורמות העות'מאניות שדרשו את אישור השלטונות להענשה פיזית בידי בית הדין היהודי (עמ' 204–205). הוא לא ציין את המצב בתקופתו, שהרבנים בערי האימפריה העות'מאנית גילו אוזלת יד בהענשת עבריינים.¹⁷ בדרשה מקדיש מטראני מקום נרחב לדיון בגישת דרך האמצע, בדומה לגישתם של משכילים נוספים דוגמת יהודה נחמה, אברהם דאנון ומנחם פרחי, ששביל הזהב הוא זה שיוביל את היהדות העות'מאנית בדרך הישרה.¹⁸ הוא מתנגד גם לקיצונים מבין המתמערבים שעברו תהליכי חילון, נטשו את השפה העברית והעדיפו את תרבות אירופה – בעיקר זו הצרפתית. הוא גם מביע התנגדות ל'משתכלים' שקידמו רפורמה דתית (עמ' 184) וקורא לחכמים להתחבר לאגודה אחת באהבה שלמה ולהגיע להחלטות משותפות לטובת העם (עמ' 177).

מטראני דן בחינוך הנוער, ומביע את התנגדותו לתת לבני הנוער לקרוא ספרי מחקר הדנים באמונה ובביקורת הדת (עמ' 176–177). ניתן לשער שהוא מכוון את דבריו לבתי הספר של חברת כי"ח שאותם הכיר מקרוב, אך לא רצה להסתכסך עם הנהגת כי"ח, שהרי לימד בבתי ספר של כי"ח באדירנה בשנת 1867 ובשומלה בשנים 1869–1870, וקיווה ללמד בבתי ספר אלה בעתיד, לצורך פרנסה. הוא עצמו לימד בבית ספר שפתח אביו באדירנה ששילב תורה עם דרך ארץ, וייסד בית ספר לבנות באדירנה בראשית שנות השבעים של המאה התשע עשרה ובית ספר בשם 'עקדת יצחק'.

בדרשה מובאות סוגיות נוספות שהעסיקו את משכילי הזמן. מטראני דן ביחס לאישה ולהשכלתה. הוא שאף לקדם את האישה מתוך שאיפה פטריארכלית שהיא תגדל את הדורות הבאים ותחנכם.¹⁹ הוא דן בכיבוד הורים ומציין שאדם עם ילדים לא ימות; אכן הוא לא יחיה לנצח אך נשמתו תחיה חיים רוחניים בעולם האמת (עמ' 123).

מטראני דן במאמר הפתיחה בשנאת ישראל ובאנטישמיות המודרנית, שפגעו ביהודי האימפריה העות'מאנית. ראוייה לציון התרשמותו של קרקסון שהחשיפה לאנטישמיות האירופית חידדה בעיני המשכילים היהודים-העות'מאנים את הכרת התודה שלהם על החיים במדינה העות'מאנית הסובלנית.²⁰ ברם, חשוב לציין כי שנאת ישראל התקיימה באימפריה העות'מאנית לאורך המאה התשע עשרה, ויהודי האימפריה סבלו מעלילות דם ובעיקר משנאה עזה ומהתנכלות של היוונים והארמנים.²¹

16 ראו לאחרונה: לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'התמודדותה של קהילת איזמיר עם תופעות המודרנה והחילון במאה ה-19', מחקרי הגבעה, ה (2018), עמ' 21–55.

17 ראו: בורנשטיין-מקובצקי, שם, עמ' 30.

18 על דרך האמצע ראו: אפרים חמיאל, הדרך הממוצעת: ראשית צמיחת הדתיות המודרנית – תגובות למודרנה בהגות של מר"ץ חיות, רש"ר הירש ושו"ל, ירושלים תשע"א.

19 ראו גם: תמיר קרקסון, אל תאמרו (לעיל, הערה 5); הנ"ל, 'המשפחה, התורה ודרך הישר', קול התור (תשפ"א), עמ' 231–242.

20 קרקסון (לעיל, הערה 1), עמ' 54.

21 ראו לדוגמה: ברנרד לואיס, היהודים בעולם האסלאם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 143–144; יעקב ברנאי, 'עלילות דם באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו–י"ט', שנאת ישראל לדורותיה, בעריכת

מטראני מאמץ את משנת משכילי אירופה שיש ללמוד לשונות וחוכמות דוגמת חשבון, גאוגרפיה ומדעי הטבע (עמ' 179–180). הוא מתנגד לכך שבני הנוער יקראו בספרי 'ביקורת אמונה ודת', והם יוכלו לקרוא בהם לכשיגדלו ויוכשרו לכך (עמ' 182–185). הוא גם יוצא נגד תופעת נישואי תערובת באימפריה העות'מאנית במאה התשע עשרה (עמ' 127). אומנם תופעה זו הייתה מצומצמת, אך סכנת ההמרה לאסלאם התקיימה כל הזמן ואף הייתה המרת דת מועטה לנצרות, בדרך כלל בעקבות נישואין לנוצרי או הפעילות המיסיונרית הנרחבת בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית.²²

יש להעיר שהקורא בספר והופך בו יכול לעיתים להגיע למסקנות נוספות על אלו של המהדיר. ברוב הפעמים התרשמתי שהניתוח של המהדיר מושכל והשערותיו נכונות.

לסיכום, הדרשה 'כרמי' במהדורה המצוינת שלפנינו תורמת תרומה חשובה ושימושית ביותר לתולדות הלאומיות וההשכלה באימפריה העות'מאנית במאה התשע עשרה, ומציבה את מטראני בין ההוגים הציונים המוקדמים המשיחיים לפני הרצל. הדרשה גם משמשת ראי למציאות הפוליטית, החברתית והרוחנית של יהודי האימפריה העות'מאנית במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה. היא מלמדת רבות על היותו של מטראני משכיל יהודי ספרדי דתי רחב אופקים. החיבור משופע בניתוחים ובחידושים רבים של המהדיר, וכל העוסק במחקר יהודי האימפריה העות'מאנית במאה התשע עשרה יידרש להם. יש לקוות שהמהדיר יעניק לקוראים מהדורות נוספות של כתבי מטראני ומשכילים נוספים, שנכתבו בעברית ובלאדינו. ראוי גם לכנס במהדורה מדעית את כל מאמריו של מטראני.

שמואל אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 211–216; יונתן פרנקל, דם ופוליטיקה: עליית דמשק – היהודים והעולם, ירושלים תשס"ג; ירון צור, גבירים ויהודים אחרים במזרח התיכון העות'מאני 1750–1830, ירושלים תשע"ז, עמ' 37–40, 80–89.

22 Leah Bornstein-Makovetsky, 'Jewish Converts to Islam and Christianity in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century', *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808–1945*, 2, ed. Minna Rozen, Tel Aviv 2002, pp. 83–128; eadem, *Protestant Missionaries to the Jewish Communities of Istanbul, Salonika and Izmir 1820–1914*, Istanbul 2019.